

KONTROVERZE „ĆIRKO-PAŠE”
Prilog za biografiju radikalnog prvaka
Jovana M. Ćirkovića (1871-1928)

Istoriografska literatura o „staroj gardi” radikala - vitalnoj struji političara, aktivnoj od kraja 19. veka do sredine dvadesetih godina 20. veka - utopljena je u biografske radove o Nikoli Pašiću i užem stranačkom vodstvu, kojima su pripisivane zasluge za uspešno vođenje oslobodilačkih ratova 1912-1918. i njihove političke rezultate (izgradnju demokratskih institucija i parlamentarnog sistema, stvaranje Jugoslavije, iniciranje modernizacijskih promena na selu i sl.). Sa druge strane, značaj „nacionalnog rada” u Makedoniji i Staroj Srbiji i integracije tih prostora u srpsku i jugoslovensku državu bili su često povod za zanosno evociranje uspomena na požrtvovane „nacionalne radenike”, hrabre vojvode, četnike i učitelje, koji su, prema savremenoj tipologiji radikalne elite, označeni kao „nacionalna porodica sa Juga”.¹

Među onima koji su posle 1918. godine svoje nacionalne zasluge pretočili u uspešne političke karijere svakako je dominirao Jovan Ćirković.² Uvidom u politički angažman te, manje eksponirane, radikalne garniture, kojoj je Ćirković pripadao, može se izbliza sagledati učinak jugoslovenske države u „novooslobođenim oblastima”. Istovremeno, mogu se proveriti postojeće predstave o „radikalnom nacionalizmu” i spolj-nopolitičkoj doktrini „južne varijante ujedinjenja”, stereotipi o „pašičevštini” kao pežorativnom obliku političke prakse, stilu rada koji je podrazumevao kompromise, ustupke i nagodbe u ime apsolutne vlasti, tolerisanju kompromitovnog kadra od strane partijskog vrha itd; ovakav biografski pristup na lokalnom planu omogućava sagledavanje stvarne „disperziranosti” radikalnog elementa i prirode njegovih veza sa otomanskom čaršijom na jugu.³

¹ G. Krivokapić-Jović, *Tipologija radikalne elite i radikalna baza (1918-1929)*, Tokovi istorije, br. 3-4/1997, 73, 86.

² Rad predstavlja pokušaj da se Ćirković portretira na osnovu sopstvenih pisanih tragova (duskusije u Otokskoj skupštini i jugoslovenskom parlamentu, izveštaji i pisma koje je sastavljao kao referent Veleškobarske mitropolije i okružni načelnik, polemike i novinski članci), a kao izvor su poslužili i dokumentacija u kojoj se on pojavljuje kao subjekat izveštaja o VMRO, novinski tekstovi, izborna dokumentacija, sadržina telegrama, pisama i sl.

³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. I, Beograd 1988, 98-99; G. Krivokapić-Jović, *Radikalni koncept nove jugoslovenske države 1918-1929 (Skica)*, Tokovi istorije, br. 1-2/2000, 48-51.

Jovan M. Ćirković je bio poreklom iz pljevaljskog kraja, ali je rođen na Cetinju 17. juna 1871, gde se njegov otac bio zatekao službom.⁴ Rano je ostao bez roditelja, pa je kao siročić u rodnom Cetinju i u Risnu završio osnovnu školu, posle čega je prešao u Beograd upisavši *Svetosavsku večernju školu* i skraćeni tečaj učiteljske škole. Ometan bedom i sirotinjom „na brzu ruku” je završio školu, što je doprinelo docnijem uverenju da nije raspolagao „formalnim obeležjima intelektualca”, premda ga je radikalizam osvojio upravo u Beogradu.⁵ Prvo učiteljsko mesto dobio je 1891. na Ilijinom Brdu kraj Pljevalja, ali se u zavičaju nije najbolje snašao jer je došao u sukob sa svojim konzervativnim zemljacima.⁶ Prvih dana avgusta 1895. premešten je u Kumanovo, gde je postao školski revizor. Savremenici ga opisuju kao nepotkupljivog i savesnog nadzornika sa veoma strogim kriterijima.⁷ Teren svog revizorskog delovanja proširio je 1896. kada je postao nadzornik škola u Tetovu i Gostivaru, da bi 1899. obuhvatio reon pilepskih i porečkih škola. Osam godina kasnije priznat je za inspektora srpskih škola u Bitoljskom vilajetu - na tom mestu zatekla ga je Mladoturska revolucija kojoj se priklonio.⁸

U jeku borbe za srpske mitropolitite, Ćirković je 1. avgusta 1900. postao referent Veleško-debarske eparhije koja je bila pod jurisdikcijom Carigradske patrijaršije. Stekao je poverenje arhimandrita Firmilijana, kao i grčkog mitropolita Polikarpa za koga je pisano da je poprimio „sva spoljna obeležja Srbina”, upravo zahvaljujući svom glavnom savetodavcu i sekretaru.⁹ Na mestu referenta eparhije Ćirković je postepeno sticao moć, a sastavljajući mitropolitove izveštaje i pisma brusio je svoju „krunu” pismenost. Izveštaji mitropolije umnogome stilski i formalno podsećaju na njegove potonje izveštaje koje je sastavljao kao okružni načelnik. Položaj sekretara omogućio mu je da izoštri komunikaciju sa makedonskom sredinom, pri čemu je rasla njegova realna moć i mogućnost da o određenim pitanjima sam odlučuje.¹⁰

⁴ St. Stanojević, Narodna enciklopedija SHS, knj. 4, Zagreb 1929, 662; Politika, br. 7207 od 24. maja 1928, 1; Dokumenta o učiteljskom nacionalnom radu u prošlosti, I, Beograd 1936, 90.

⁵ Novosti, br. 1388, 15. avg. 1925; Politika, br. 7209, 26. maj 1928, 5.

⁶ Politika, br. 6215 od 14. avg. 1925.

⁷ St. Simić, *Po reviziji – sličice iz života Južne Srbije*, Skoplje 1932, 41-48, 68, 89, 90. – Stečenu reputaciju osetili su i Ćirkovićeви naslednici – školski revizori, koje su još dugo vremena dočekivali daci zasipajući ih cvećem i pevajući im „Dobro nam došli, Ćirkoviću”! Seoski učitelji su se pravdali novim nadzornicima kako je Ćirković bio „loš čovek”, samim tim i sinonim „nečeg strašnog” čega su se teško oslobađale i naredne generacije učenika. Ipak, Simić ga je sa nekoliko anegdotskih crtica predstavio kao savesnog činovnika koji ne podleže tradicionalnim vidovima podmičivanja.

⁸ *Spomenica proslave 30-godišnjeg nacionalnog rada u Južnoj Srbiji Jovana M. Ćirkovića*, narodnog poslanika iz Bitolja, Bitolj 1925, 3; *Narodna enciklopedija SHS*, knj. IV, 662; G. Krivokapić-Jović, *Radikalna stranka u Kraljevini SHS (1918-1929). Socijalna i organizaciona struktura*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 1997, 200-202.

⁹ A. Jovanović, *Srpske škole i četnički pokret u Južnoj Srbiji pod Turcima*, Skoplje 1937, 269; *Spomenica proslave 30-godišnjeg nacionalnog rada...* 4-5.

¹⁰ *Izveštaji od 1903 godina na srpskote konsuli, mitropolitima i učilišni inspektori vo Makedonija* (red. Lj. Lape), Skoplje 1954, 110, 163-165, 179-180, 288, 357-358; Al. Jovanović, *Vojvoda Savatije – početak srpske četničke akcije u Mačedoniji*, Letopis Matice srpske, knj. 326, sv. 1-2, Novi Sad 1930, 137. – Polikarp je pisao kako Ćirković nije dozvoljavao grčko-vlaškom prvaku da peva, dok je Mihajlo Ristić svedočio kako su komite slale „pismeni pozdrav” Ćirkoviću, kao „najstarijem našem činovniku ove okoline”. Pozivali su ga na sastanak sa komitskim vojvodama, tražeći od njega odobrenje da sa svojim četama uđu u Poreč. Ćirkoviću su se obraćali i ugroženi hrišćani, a imao je i poverenje izaslanica Kola srpskih sestara koje je pratio na putu kroz pilepski kraj.

U to vreme (1903) Ćirkovićev dom postaje „hram zakletve četničke“ u kome se sastaju viđeniji ljudi i organizuju prvu četničku grupu vojvode Micka Krstića. Bitolj izrasta u centar otpora, na šta se nije gledalo blagonaklono iz Beograda i srpskih konzulata u Turskoj.¹¹ Trvenja u Bitoljskom odboru oko neminovnosti četničke akcije rezultirala su hapšenjem njegovog predsednika A. Jovanovića i člana Jovana Ćirkovića: obojica su u aprilu 1905. bačeni u tamnicu, ali je „čifa“, kako su ga tada zvali, oslobođen posle mesec dana.¹² Njegovo viteštvo ilustrovano je pričom o humanom odnosu prema zarobljenom Damjanu Gruevu koga je porazila četa vojvode Micka.¹³

Da li pod pritiskom srpske vlade ili usled jednomesečnog tamnovanja, već krajem 1907. godine zastupao je ideju da bi srpski nacionalni rad u Makedoniji trebalo voditi prema direktivama iz Beograda. Na konferenciji srpskih prvaka avgusta 1908. u Skoplju stvorena je Srpska demokratska liga koja se odrekla četničke akcije, dok su njeni čelnici prešli na upotrebu legalističkih metoda, priznajući integritet Turske. Ćirković je 20. avg. 1908. postao predsednik Vilajetskog odbora u Bitolju, ali je latentan sukob sa Beogradom i srpskim konzulatima oko kontrole nad nacionalnim radom doveo do novih nesuglasica. Prva skupština „Srba Osmanlija“ imala je 60 poslanika, među kojima je bio i Ćirković.¹⁴ Na sretenjskoj skupštini (1909) zagovarao je obnavljanje samostalne srpske crkve, jer je Patrijaršija svojom pristrasnošću kod srpsko-grčkih sporova dokazala da je „centar jelinizma“.¹⁵ Uoči tursko-italijanskog rata postao je šef Narodne kancelarije u Carigradu, koordinišući rad srpskih poslanika u novom turskom parlamentu, čime je predstavljao „most za ponovno otvaranje Pečke Patrijaršije“. U tom duhu je i njegov pokušaj da se, kao udovac, domogne mesta srpskog mitropolita.¹⁶ Na položaju sekretara Veleško-debarske mitropolije ostao je sve do početka Balkanskih ratova. Upravo u tom periodu, zbog svog naraslog autoriteta i uticaja među Srbima, Turcima, Grcima i Bugarima, stekao je nadimak „Ćirko-paša“. Prema pogrešnim informacijama Živana Stojkovića, on je izvesno vreme, navodno, proveo i na mestu srpskog vicekonzula u Skoplju.¹⁷

¹¹ J. Hadži Vasiljević, *Četnička akcija u Staroj Srbiji i Mačedoniji*, Iz velike epohe 1903-1918, Subotica 1929, 36; K. Pećanac, *Četnička akcija 1903-1912*, Beograd 1933, 8-9.

¹² Politika, br. 6215 od 14. avg. 1925; *Spomenica proslave 35-god. četničkog pokreta u Južnoj Srbiji*, Beograd 1938, 29; Al. Jovanović, *Srpske škole i četnički pokret u Južnoj Srbiji pod Turcima*, Skoplje 1937, 270, 280-286; Reč, br. 409, 15. avg. 1925; A. Jovanović, *Vojvoda Savatije*, 128; *Dokumenta o učiteljskom nacionalnom radu u prošlosti*, I, Beograd 1936, 90.

¹³ Novosti, br. 1387, 14. avg. 1925.

¹⁴ J. M. Jovanović, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do Oslobođenja*, Beograd s. a, 172-174; M. Pandevski, *Političke partije i organizacije u Makedoniji 1908-1912*, Skoplje 1965, 246-254, 409. – Ćirković je bio i predsednik Osmanlijsko-srpskog dobrotvornog odbora u Bitolju.

¹⁵ *Rad Narodne skupštine Otomanskih Srba 2-11. feb. 1909. god.*, Skoplje 1910, 17-29, 72-79.

¹⁶ Politika, br. 6215, 14. avg. 1925; br. 7207, 24. maj 1928, 1.

¹⁷ Ž. Stojković, *Veze srpskog i makedonskog radničkog pokreta do 1919*, Leskovac 1985, 224-225; M. Tasić, *Trgovinska delatnost Dušana Cekića u Skoplju (1911) i Beču (1921) i njegova ekonomska shvatanja*, Leskovski zbornik, sv. XXXVIII/1998, 84; G. Todorovski, *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod (1890-1912). Navleguvaneto na velikosrpskata propaganda vo stopanstvoto na Makedonija*, Skoplje 1985, 176-178.

Ćirković je procenjivao da su Srbi u Makedoniji bili „između čekića i nakovnja”, pa je, prema sopstvenim rečima, vodio politiku „s Turcima dobro – i pomoću masne gozbe i pomoću pare”. Za glavne protivnike Srba predstavljao je Bugare, a ne Turke, što je rezultiralo vrednim poznanstvom sa rumelijskim inspektorom Hilmi-pašom. Na „Ćirkovim” ličnim ispravama pisalo je *vatak-perver* („vitez otadžbine”), zbog čega je sebi mogao da priušti svađe sa turskim žandarmima, koji bi mu se izvinjavali i klanjali.¹⁸ To potvrđuje uverenje njegovih poznanika da je bio sposoban da opseni činovništvo i pridobije valije. Sa druge strane, postojeća literatura i korišćeni izvori ne omogućavaju rekonstrukciju Ćirkovićevog delovanja u periodu 1912-1913. godine.

*

Posle Balkanskih ratova Ćirković je postao policijski načelnik Debarskog okruga, a po ukidanju istog i priključenju Ohridskom okrugu on se u zvanju načelnika preselio u Ohrid. Iako bez adekvatne stručne spreme i prakse, posao načelnika Debarskog okruga obavljao je sa puno entuzijazma. Na položaju načelnika Ohridskog okruga zateklo ga je povlačenje srpske vojske i civilnih vlasti u Albaniju. Njegovi redovni izveštaji odlikuju se pedanterijom fakultetski obrazovanog čoveka, iako je u njima imao običaj da se izruguje vlastitom obrazovanju i „umnoj snazi”. Premda ga je makedonska historiografija smatrala „dugogodišnjim rutinerom velikosrpske propagande” i čovekom sumnjivih moralnih kvaliteta, njegovo poznavanje makedonskog i turskog jezika doprinelo je tome da pronikne u mentalitet naroda sa kojim je neprekidno komunicirao. Prilikom obilazaka naselja Ćirković je okupljao seljake ispred opštinskih sudnica i na tamošnjem „narečju” im ukazivao na sve „blagodeti” koje im sprema kraljevska vlada, podsećajući ih na žrtve koje je Srbija podnela za njihovu slobodu. Muslimanskom stanovništvu obraćao se na turskom jeziku, istovremeno predočavajući ministru unutrašnjih dela potrebu da se sve uredbe i propisi tumače narodu na lokalnom „srpskom narečju”.¹⁹

Kritički odnos prema nekim pojavama, nastalim na samom terenu, nije bio u skladu sa zvaničnom politikom Srbije, što mu neće biti strano ni mnogo godina kasnije u jugoslovenskom parlamentu, kada je javno dovodio u pitanje poteze sopstvene stranke. Najbolnija tema koje se doticao bila je privredno propadanje i gašenje Ohrida zbog gubitka nekadašnjih tržišta, izazvano stvaranjem nezavisne albanske države. Ćirkovićeva opsesija bilo je pretvaranje Ohrida u letnjikovac („srpska ženeva”), a kao okružni načelnik on je i radio na tome.²⁰

Odanost beogradskoj vladi potvrdio je 1913. primivši naredbe o povlačenju srpskih snaga iz Albanije, a Bukureški mir i definisanje novih granica dočekao je „sa

¹⁸ Politika, br. 7207, 24. maj 1928, 1.

¹⁹ Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914, INI, Skopje 1979, 373-378; Lj. Lape, Ohridski otok vo 1914 godina, GINI, XIII/3, Skopje 1969, 155-199.

²⁰ Srpski izvori (1912-1914), 381-382.

velikom srećom i ushićenjem”.²¹ Tokom juna 1913. Ćirković je rukovodio komisijom čiji je cilj bilo utvrđivanje interesa muslimanskih „notabla” u Bitolju, tj. opipavanje pulsa konzervativne bitoljske čaršije. Lično je obilazio sela Debarskog polja upozoravajući ljude na opasnosti kojima se izlažu ako prime bugarske popove i učitelje. Kao „ekspert za arbanašku problematiku”, Ćirković je više puta tokom 1914. pregovarao sa albanskim prvacima, nudeći im novac i oružje za proterivanje austrougarskih plaćenika i bugarskih komita. Borbe između pristalica kneza Vilhelma Vida i prosrpskih elemenata pod komandom Arifa Hikmeta dovele su Ćirkovića u poziciju „eksperta srpske vlade na licu mesta”, koji je uspostavio svakodnevnu komunikaciju sa Pašićem. Kao načelnik Ohridskog okruga Ćirković sve češće tumači prilike u Albaniji i daje procene, istovremeno izražavajući sumnju u iskrene namere Arnauta, raspoređuje novac srpske vlade i sl. Pašiću je predlagao da nastavi saradnju sa četama Hikmeta uz pažljiviju kontrolu novca, ali je Arifova smrt za trenutak prekinula akciju srpske vlade. Vrlo brzo Pašić je savetovao Ćirkovića da nastavi sa pomaganjem nekih albanskih prvaka: na sastanku u Lukovu (29. jun 1914) Ćirković se obavezao da će im izdavati pomoć u hlebu, duvanu, opancima, kao i novac u visini od 20.000 dinara mesečno. Posle Sarajevskog atentata Pašić je naložio Ćirkoviću da obustavi rad sa albanskim prvacima.²²

Iskustvo u odnosima sa albanskim četama Ćirković je primenio i u svojim kontaktima sa Turcima. Podržavajući upad „osmanlijskih trupa” u Albaniju, Ćirković se 10. jula 1914. sastao sa Ćamil-efendijom u Strugi. Razgovori su iz bezbednosnih razloga nastavljeni u manastiru Sveti Naum na kojima se „Ćirko-paša”, u dogovoru sa Pašićem, obavezao da će Turke opremiti municijom i hranom, kao i da će uticati na Grčku da prihvati sve izbeglice iz Korče, kada Ćamil-efendija bude zauzeo Valonu i Korču.²³ Pašića je izvestio kako je neophodno finansiranje Ćamil-efendije i da njegov predstojeći pohod na Valonu predstavlja „ubijanje austrijskog uticaja”. Koliki je bio Ćirkovićev uticaj svedoči ponašanje Ćamil-efendije, koji mu se po zauzimanju Valone redovno javljao i obavestavao ga o svojim pregovorima sa Grcima. Početkom avg. 1914. u Ćirkovićevu kancelariju stigla je Pašićeva direktiva kojom se predočava potreba da severna Albanija sa Srbijom preraste u „personalnu ili carinsku uniju”. Pašićeva platforma za rad sa muslimanima oblasti Gega bila je manjkava i pored prethodnog Ćirkovićevog upozorenja da se „pomoću 30 sanduka municije ne mogu pridobiti Albanci”.²⁴

Prvi svetski rat i evakuacija srpskih vojnih i civilnih vlasti zatekli su Ćirkovića na položaju načelnika Ohridskog okruga. U jednom aktu od 23. marta 1915. on je po prvi put izrazio sumnju u uspeh prosvetne akcije na jugu, upozoravajući na materijalne neprilike pod kojima su radili srpski učitelji. Prema njegovom priznanju, srpske škole u bitoljskom kraju postojale su samo na papiru, dok su učitelji u to vreme samo gledali

²¹ Isto, 244.

²² B. Hrabak, *Muslimani severne Albanije i Srbija uoči izbijanja rata 1914. godine*, Zbornik za istoriju Matice srpske, br. 22, Novi Sad 1980, 50-64.

²³ B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje 1988, 31, 63, 115-120, 135, 202, 205.

²⁴ B. Hrabak, *Muslimani severne Albanije*, 71, 76-80.

da sačuvaju svoju glavu i „lični srbizam” što bolje naplate.²⁵ Pošto je i po preseljenju u Solun zadržao nominalnu funkciju načelnika Ohridskog okruga, Ćirković je početkom 1916. bio nadležan za izdavanje finansijskih sredstava kojima je suzbijana „bugarska špijunaža”.²⁶

Dalji razvoj događaja doveo ga je na mesto vladinog komesara za izbeglice u Solunu.²⁷ Već sredinom maja 1916. u Ministarstvo unutrašnjih dela stizali su temeljni Ćirkovićeve izveštaji o stanju u Albaniji.²⁸ Zajedno sa ostalim kolegama iz kancelarije vladinih komesara Ćirković je primao dobrovoljne priloge koje su oficiri, okružni i sreski načelnici, profesori i pisari upućivali školi pri izbegličkom logoru u Solunu. Opseg njegovih poslova obuhvatao je i pozivanje srpskih izbeglica da se prijavljuju i overavaju pasoše, organizovanje pelcovanja i šivenja veša, pozivanje na razne kurseve, prijem i raspoređivanje pisama iz Srbije i sl. Ćirković je bio jedan od glavnih osnivača škole pri izbegličkom logoru u Solunu, a po prirodi svoga položaja i učesnik svih banketa, bogoslužjenja i svečanosti.²⁹ Radom vladinih komesara zbrinut je veliki broj izbeglica, povećan je kapacitet izbegličkog logora, ustanovljena izbeglička kuhinja, stabilizovano snabdevanje hlebom i sl.³⁰ Međutim, prema svedočenju Stevana Simića, Ćirković je iz Soluna zajedno sa Rankom Trifunovićem (načelnikom Kumanovskog okruga) odneo državnu štampariju i prodao je u Skoplju!³¹ Da Simić nije imao najpovoljnije mišljenje o „poročnoj” Ćirkoviću potvrđuje i podatak da je „Ćirko-paša” na položaju komesara u Solunu bio optužen i za utaju 1.000 napoleondora, namenjenih za srpsku propagandu u Albaniji. Ćirković se navodno branio pričom da se čamac sa novcem prevrnuo na Ohridskom jezeru!³² Preseljenjem Ministarstva unutrašnjih dela sa Krfa u Solun prestala je potreba za postojanjem vladinih komesara, pa je služba ukinuta okt. 1917. god.

²⁵ G. Todorovski, *Prosvetnata politika i Kralstvoto Srbija vo Makedonija po balkanskite vojni 1912-1915 godina*, Skopje 1975, 43.

²⁶ G. Todorovski, *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1913-1917*, Skopje 1981, 262-274, 349-350. - Doba njegovog boravka u Ohridu dodatno rasvetljavaju izveštaji koje je sastavljao okružni ekonom Mil. J. Petrović, a koji metodološki podsećaju na Ćirkovićeve.

²⁷ Kancelarija vladinih komesara otvorena je februara 1916. u Solunu i bila je potčinjena ministru unutrašnjih dela koji se nalazio na Krfu. Komesari su dobili specijalna ovlašćenja da na teritoriji Egejske Makedonije formiraju civilnu policijsku službu koja bi se starala o javnoj bezbednosti, prihvatu i ishrani izbeglica, finansirala „uhode na okupiranim teritorijama” i sl. - D. Todorović, *Politička aktivnost srpske vlade na teritoriji južne Makedonije u 1917. godini*, Istorijski glasnik, br. 2-3, Beograd 1966, 112-116.

²⁸ *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1915-1918* (prire. D. Janković, B. Hrabak), Beograd 1976, 296.

²⁹ Velika Srbija, br. 278, Solun, 15. jan. 1917, 1; br. 478, Solun, 5. avg. 1917, 3. - Za vreme svog boravka u Solunu pisao je o srpskim manastirima u Makedoniji, često se pozivajući na Cvijićeve radove. U avg. 1917. naručio je knjigu V. Đerića „O srpskom imenu u Mačedoniji”, naglasivši u oglasu da će „knjiga biti dobro plaćena”.

³⁰ Feljton M. M. Veljića, *Izvan porobljene otadžbine*, Samouprava, br. 190, 25. avg. 1925, 3.

³¹ Arhiv SANU, Zaostavština Stevana Simića: *Uspomene o ljudima i događajima u Makedoniji 1912-1941*, br. 13313/1, Ranko Trifunović, str. 9.

³² ASANU, br. 13313/2, *Jovan Ćirković*, 5. - Zaključak komunističkog novinara da „na dnu Ohridskog jezera leži još dosta seljačkih uspomena na njegovu upravu”, upravo predstavlja aluziju na tu solunsku epizodu: Radnik, br. 82, 1923, 3.

Oreol iskusnog nacionalnog radnika u Makedoniji pod Turcima doprineo je, da po oslobođenju, kao „najbolji poznavalac prilika i ljudi u Staroj Srbiji“ gotovo neprekidno bude biran za radikalskog narodnog poslanika bitoljskog okruga (1920, 1923, 1925).³³ U Privremeno narodno predstavništvo Kraljevine SHS ušao je po ključu koji je propisala vlada, iako nije bio rođen na području Južne Srbije, kako je to zakon nalaagao. Aktom Ministarstva unutrašnjih dela od 8. marta 1919. bilo je zabranjeno policijskim činovnicima da se kandiduju za predstavnike u PNP, pa je Ćirkovićevo postavljenje i tim povodom bilo neregularno. Zato je grupa viđenijih ljudi iz Bitolja uputila nekoliko žalbi PNP-u, ali su sve odbijene.³⁴ *Samouprava* od 14. avg. 1925. pisala je kako su Ćirkovićev mandat u PNP ipak poništile demokrate.

Zabrinut zbog gašenja bitoljske varoši, Ćirković je 1919. godine kao v.d. načelnika okruga pozvao sve trgovce iz okruga na konferenciju ne bi li im ukazao na pozitivne efekte bankarstva, a diskutovalo se i o saobraćajnim teškoćama i problemu krijumčarenja. Posle dvodnevne diskusije Ćirković je predložio stvaranje Trgovačkog udruženja sa glavnim odborom u Bitolju. Zatražio je da se izvrši naseljavanje Bitolja trgovcima iz „starih granica“, smatrajući da je trgovina jedno od najjačih propagandnih sredstava („na školu i crkvu treba čekati desetinama godina, a trgovina to mesecima svršava“, govorio je).³⁵

Ćirkovićev naslednik na mestu načelnika Bitoljskog okruga bio je Predrag Lukić koji nije gajio simpatije prema svom prethodniku. On je već 1. okt. 1920. izvestio Ministarstvo unutrašnjih dela da je Ćirković prisustvovao skupu bugarskih revolucionara „obećavajući Makedoncima autonomiju Makedonije“. Lukić je zapazio i Ćirkovićevo „intimiziranje“ sa vojvodom P. Čaulevim (VMRO), od koga se navodno nije odvajao sve vreme svoga boravka u Sofiji. Isti izvor beleži da je Ćirković krio cilj svoje posete Sofiji, a da je zapravo držao konferencije sa „bugarskim šovinistima“, tražeći od njih da podrže radikale u Makedoniji i nudeći im određene koncesije. Pre svog polaska u Sofiju, Ćirković je održao politički govor u Resnu.³⁶ Izbori za Ustavotvornu skupštinu (1920) doneli su radikalima u Makedoniji 14% glasova, što je bilo dovoljno za osvajanje 6 poslaničkih mandata, od kojih je jedan pripao Ćirkoviću.

Život i delo Jovana Ćirkovića nisu izgledali ružičasto u komunističkoj štampi, ali ga je u negativan kontekst definitivno smestio Stevan Simić, bivši kratovski funkcioner. Prema njegovim „Uspomenama...“, po Velesu su kolale priče da je 1922. Ćirković

³³ Pašić - ilustrovani radikalni almanah, knj. 2, Beograd 1925, 100.

³⁴ *Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine SHS*, sv. 1, Zagreb 1919, 891; sv. 2, 527-529; A. Apostolov, *Vardarska Makedonija od Prvata svetska vojna do izborite za Konstituanta – 28 noemvri 1920 godina*, Godišen zbornik, kn. 13, Skopje 1962, 75-76.

³⁵ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond MTI (65), fasc. 172, arh. jed. 541, pov. br. 31/19, 39/19, 747/19 i 2640/19.

³⁶ AJ, Fond MUP (14), fasc. 28, arh. jed. 76, listovi 920-921, br. 207/20. - I N, Cvetkovska kaže da se Ćirković javno zalagao za oblasna autonomna prava Makedonije: *Makedonskoto prašanje vo jugoslovenskiot parlament megu dvete svetski vojni*, Skopje 2000, 102.

za 100.000 din. spasio kazne veleškog rentijera i „ratnog zločinca” Borisa Krstića, koji je ubrzo dobio kraljevo pomilovanje. Za istu sumu, Ćirković je 1925. godine „izradio pomilovanje” i za bitoljskog lekara Robea koji je zbog zločina u vreme bugarske okupacije bio osuđen na 20 godina robije. Pošto se Kraljevina SHS trudila da suzbije propagandu o „kvalitetnijim bugarskim bolnicama”, boravak Ćirkovića i njegove supruge u jednom sanatorijumu u Bugarskoj (1922) protumačen je u javnosti kao opstrukcija državne antikampanje. Tom prilikom je Ćirković, prema istom izvoru, doveo iz Bugarske prebege i „ratne zločince” - K. Londreva, J. Altiparmakovića, I. Darkova i dr. I pored toga što politički oponenti nisu birali izraze kojim bi ga kompromitovali, Pašić ga je držao uz sebe kao poverljivog čoveka.³⁷

Uoči parlamentarnih izbora 1923. front radikala delovao je prilično kompaktno u bitoljskom okrugu, gde je 15. jan. za nosioca liste jednoglasno izabran Jovan Ćirković.³⁸ Radikalni zbor u Prilepu od 18. marta okupio je, prema svedočenju radničkih glasila, sve niže sudsko osoblje, policiju, nekoliko profesora, izvestan broj građana i komita. Novinar *Radnika* preneo je svoje utiske o Ćirkovićevoj demagogiji i cinizmu, kojima je bio obojen njegov govor o rešavanju emigrantskog pitanja i mogućnosti pomilovanja političkih osuđenika.³⁹ Svejedno, radikalna lista čiji je Ćirković bio nosilac u Bitoljskom izbornom okrugu osvojila je 26,2% glasova i 2 poslanička mandata.⁴⁰

Pitanje lošeg administrativnog aparata u Makedoniji bilo je dominantno u njegovim skupštinskim nastupima, pri čemu je zagovarao beneficiranje radnog staža činovnika kao sredstva za iskorenjivanje korupcije.⁴¹ Međutim, popularnost, stečena preko novina, bila je motiv mnogim policijskim činovnicima da „prevrtanjem teftera” obeleže one koji su za vreme Turaka bili u „organizaciji”. Ćirković je priznao da bi po toj logici trebalo pohapsiti sve hrišćane „od Ristovca do Đevđelije”, jer je većina u vreme Turaka pripadala raznim revolucionarnim organizacijama. Uzroke opšte anarhije u pokrajini video je u ukidanju pograničnih trupa u vreme prodora komitskih četa. U svojim kontroverznim nastupima kritikovao je i korišćenje bugarskih komita od strane jugoslovenskih vlasti, čijim je delovanjem stradao veliki broj nedužnih seljaka. Njegova parodična konstatacija da „ima nešto trulo u bregalničkoj oblasti” nije bila znak partijskog disidentstva, već posledica stečenog iskustva na terenu. Smetalo mu je i to što su bivši oficiri bugarske vojske išli na robiju, dok su istovremeno dotadašnji austrijski oficiri dobijali činove. Ćirkovićevo govori ticali su se Bitolja i neprimerenog

³⁷ ASANU, br. 13313/2, *Jovan Ćirković*, 6-10. - Aludirajući na nesklad između Ćirkovićeve skromne školske sprema i funkcija koje je obavljao, Simić se zapitao: „Otkuda se u Srbiji postavljaju za okružne načelnike ljudi kao što je Ćirković, dok je turska uprava beležila isključivo pravnike na položajima sreskih načelnika, koji su govorili najmanje po dva razna jezika?”

³⁸ AJ, 14-8-28, listovi 92, 95, 97, 107.

³⁹ *Radnik*, br. 27, Beograd 1923, 3.

⁴⁰ *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 18. marta 1923. godine (izradio Laza M. Kostić)*, Beograd 1924, tabela IV, str. 13-14.

⁴¹ *Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS*, V sednica od 19. juna 1923, knj. 1, Zagreb 1924, 35.

odnosa države prema ovom nekad razvijenom trgovačkom središtu. Kroz njegove nastupe artikulirano je i nezadovoljstvo stanovništva Makedonije izazvano neefikasnim i nepravednim ograničenjem šuma. Ćirković je zamerao „onima u Skoplju” što i pored naredbe ministra nisu popravljali oštećene mostove, čime su stanovnici Prilepa bili potpuno odsečeni od sveta. Od mnogih ekstravagantnih predloga za pacifikaciju juga, treba izdvojiti njegovu ideju o potrebi naoružavanja tamošnjeg stanovništva („pa da se on sam uz podršku vlasti brani i odbrani od bugarskih komita”). Smatrao je da je makedonski seljak - nedovoljno zaštićen od vlasti, a napadnut od komita - učinio ono što je morao: primio je komitske čete, nahranio ih i pokazivao im put, samo da se što pre udalje od njega.⁴² Ćirković se u parlamentu bavio i pitanjem makedonskih emigranata u Bugarskoj, koje su činili dezerteri i vojni obveznici kojima je dojadila mobilizacija.⁴³ O stanju bezbednosti na jugu govorio je dosta rezervisano, što je u komunističkoj štampi tumačeno kao znak da mu „teške stvari leže na duši”.⁴⁴ Kada je Ljuba Davidović u jesen 1923. boravio u Ohridu, poručio je tamošnjim „nacionalnim radnicima” da su štetni po državne interese, te da bi ih trebalo sve preseliti u Srbiju, kako bi se smirile tenzije i našao zajednički jezik sa bivšim „egzarhistima”.⁴⁵

Pred skupštinske izbore 1925. u bitoljskom izbornom okrugu državni službenici su otvoreno agitovali za vladine kandidate. U Topolčanima je neutralisan čuvar opozicione kutije, pa je u ovom muslimanskom mestu (u kome je živelo 2.145 Turaka) bilo 419 kuglica za radikale, 3 za demokrate i nijedna za dve muslimanske liste!⁴⁶ Sve ove mahinacije pripisivane su Ćirkoviću, kao najuticajnijem radikalnu u kraju. Tako je 1925. u jednoj kičevskoj kafani bio istaknut plakat bitoljskog lekara dr Kurandića, u kome je ostrašćenim jezikom pozivao birače da glasaju za njega, a ne za J. Ćirkovića, „kockara, ženskaroša, lažova, intriganta i smutljivca”. „U vašem je interesu da se klonite toga vucibatine i arhilopova”, poručivao je temperamentni lekar kičevskim biračima.⁴⁷ Iskustvo građana Struge bilo je nešto drugačije: na svojoj vanrednoj sednici od 2. feb. 1925. odbor opštine Struga proglasio je Ćirkovića svojim počasnim građaninom, zbog angažmana na regulaciji i iskopavanju Crnog Drima, dovoženju bagera i isušivanju struškog blata.⁴⁸ Na drugoj strani, poznanstvo Ćirkovića sa P. Čaulevim i veze sa Ž. Lazićem verovatno su doprineli da se ćerka čuvenog vojvode – Marina Čauleva, nađe na listi državnih pitomica Kraljevine SHS!⁴⁹ Krajem 1925. na poziv Ćirkovića u

⁴² *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS* (dalje: SBNS), LXXXVIII red. sast. 4. jul 1922, 193-194; red. saz. 30. jul 1922, 1138-1143; XVI red.sast. 20. jun 1923, 673; LX red. sast. 14. mart 1924, 80-83, 112, 278.

⁴³ SBNS, LXXXVIII red. sast. 4. jul 1922, 191-192. - Prema njegovom mišljenju, trebalo im je omogućiti povratak, jer su to uglavnom bili ljudi sa sela i zanatlije.

⁴⁴ Radnik, br. 82, 1923, 3.

⁴⁵ ASANU, br. 13317/84, *Ljubomir Davidović i makedonski Srbi*, 1-2.

⁴⁶ SBNS, III preth. sast. 22. mart 1925, 51; *Definitivni rezultati popisa 1921*, 92-93.

⁴⁷ ASANU, br. 13313/2, *Jovan Ćirković*, 6-10.

⁴⁸ *Spomenica proslave 30-godišnjeg rada u Južnoj Srbiji Jovana M. Ćirkovića, narodnog poslanika iz Bitolja*, Bitolj 1925, 52.

⁴⁹ ASANU, br. 13314/39, *Državna pitomica*, 1-2.

Beograd je doputovao „poznat Makedonac” Stojan Tirkov „bez znanja Komiteta i vrlo diskretno”, pošto se prethodnog jutra sastao sa Cankovom i Rusovom.⁵⁰ Na sumnjivu prirodu Ćirkovićevih odnosa sa pripadnicima VMRO upozoravao je i S. Simić optuživši ga da je zajedno sa Ž. Lazićem radio na pridobijanju bugarskih komita, što je dovelo do masovnog amnestiranja ljudi sa krajnje sumnjivim biografijama. Ćirkovićevom zaslugom došlo je do političke rehabilitacije J. Altiparmakovića i V. Puzderlijevića, iako se docnije za ovog drugog govorilo da je stajao iza ubistva generala Kovačevića u Štipu (1927).⁵¹

I pored žestoke kritike koja je stizala od političkih protivnika, Ćirković je ušao u parlament. Njegova lista osvojila je 4 mandata i 16.772 glasa, dok su demokrate u bitoljskom okrugu sakupile 8.638 glasova.⁵² U skupštini se uglavnom bavio „očajnim” stanjem Srba u Grčkoj, dok se unutrašnjim pitanjima manje zanimao. Opisivao je žandarmerijske stanice kao „sanatorije za izležavanje potpuno zdravih i čitavih ljudi” i, s tim u vezi, apelovao je na ministra unutrašnjih dela da se one ukinu, ili stave u nadležnost policije.⁵³ Ćirković je 14. avgusta 1925. u Bitolju proslavio 30 godina svog nacionalnog rada na jugu! Iako je, prema svedočenju M. Ninčića, nameravao da napravi skromnu proslavu, taj dan je pretvoren u pravu nacionalnu svetkovinu. U večernjim časovima u Ćirkovićevom domu je bilo 420 gostiju „bez obzira na političku boju i bez obzira na versku razliku”, koji su uz zvuke vojne muzike, pesmu i igru dočekali zoru. „Ćirko-pašu” je odlikovao Kralj ordenom Sv. Save II stepena, dok mu je Ministarstvo inostranih dela u znak priznanja poklonilo zlatnu tabakeru. Istim povodom radikalni omladinski klub u Bitolju uručio mu je zlatni časovnik, dok je opština grada Bitolja odlučila da ulica *Opštinska* ponese ime Jovana Ćirkovića! Na adresu slavljenika pristigle su i 394 telegrafske čestitke iz svih krajeva zemlje.⁵⁴

Previranja u NRS tokom 1926. god. odrazila su se i na opštinskim izborima, kada su radikali izgubili premoć u Bitolju i Prilepu. Sredinom novembra iste godine Ćirković se u nekoliko navrata našao u grupi „pašićevaca”, koju je Velizar Janković uporno mirio sa „uzunovićevcima”. Svoju privrženost partijskom jezgru Ćirković je demonstrirao i 15. februara 1927. glasajući protiv vraćanja disidentske grupe Ljube Jovanovića pod okrilje Kluba. Pašićevci su podržavali vladu, pa je Ćirković sa još trojicom radikala 17. aprila 1927, odlučio da pomažu vladu i ne postavljaju pitanje oko svog ulaska u nju, želeći tako da istinski reorganizuju stranku.⁵⁵ Međutim, podeljenost radikala ispoljila se i na lokalnom nivou: Ćirkovića su tada napustili stari saborci kao što su

⁵⁰ AJ, Fond Dvora KJ (74), fasc. 50, arh. jed. 68, *Šifra iz Sofije*, pov. J. B. br. 6242, 10. 12. 1925.

⁵¹ ASANU, br. 13313/3, *Živojin Lazić*, 2, 13. – Protiv Puzderlijevića nije pokrenut postupak, iako je komandant žandarmerije V. Tomić izneo pouzdane dokaze o njegovoj umešanosti u atentat.

⁵² Samouprava, br. 6, 8. jan. 1925, 1; br. 30, 10. feb. 1925, 2; br. 31, 11. feb. 1925, 2.

⁵³ SBNS, LVIII red. sast. 5, mart 1926, 250-251.

⁵⁴ *Spomenica proslave 30-godišnjeg rada...* 1-2, 12, 49, 52-54. – Telegrami su stizali sa svih strana: od šefa kabineta predsednika vlade i svih ministara, do Ćirkovićevih komšija iz Bitolja. Iz nekih telegrama se može naslutiti da se Ćirković tih dana sa svojom (drugom) suprugom Hrisulom useljavao u novu kuću.

⁵⁵ N. Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925-1928*, Beograd 1974, 145-146, 190, 207.

V. Trbić i J. Altiparmaković, koji su se 1927. našli na pobjedničkoj listi penzionisanog generala S. T. Milosavljevića.⁵⁶ Na veliko iznenađenje javnosti Ćirković nije ušao u parlament, iako su od 6 mandata u bitoljskom izbornom okrugu po 3 podelili radikali i demokrate. Beogradsko *Vreme* objavilo je fotografije šestorice favorita čiji je izborni krah predstavljen kao senzacija, dok je *Pravda* na naslovnoj strani donela karikaturu sa ironičnim nazivom „Udruženje neizbranih profesionalnih političara”.⁵⁷ Svoje pojavljivanje na pomenutim fotografijama i karikaturi Ćirković je svakako doživio kao javno poniženje.

Pasivizacija Jovana Ćirkovića u javnom životu odvijala se veoma brzo. Preko noći eliminisan iz političkog života, Ćirković je umro između 22. i 23. maja 1928. u Tesliću (Bosna), u prisustvu svoje ćerke i zeta. U podne, 24. maja, kovčeg sa telom prispeo je na beogradsku železničku stanicu, ali ga niko od zvaničnika nije udostojio prisustva. Mimo dotadašnjeg običaja i beogradska opština je požurila da naplati grobnicu za telo Jovana Ćirkovića. Razočaran neprijatnom situacijom, njegov stari prijatelj G. Božović je na kraju opširnog teksta u *Politici* uputio poziv „četnicima” da uniformisani dođu na sahranu. Narednog dana apel je učinio svoje, pa je posle posmrtnog molitve na železničkoj stanici velika povorka krenula ka Vaznesenjskoj crkvi.⁵⁸ U crkvenoj porti od Ćirkovića su se oprostili njegovi najbliži prijatelji, žaleći zbog „neblagodarnosti” koju je Jovan osećao poslednjih dana života. Govori R. Trifunovića, S. Krstića, J. Radonića i patrijarha Varnave, bili su svojevrsno podsećanje na delikatan životni put ovog „starovremenskog radikala”.⁵⁹

***

Uprkos svom crnogorskom poreklu, Ćirkovićev fizički izgled odgovarao je fizionomiji tipičnog južnjaka: nižeg rasta i punijeg stasa, neurednih brkova i oborenih očiju, Ćirković je odavao utisak melanholičnog, ali prepredenog čoveka. Naizgled flegmatična pojava bila je u suprotnosti sa „vatreim temperamentom”, koji je često bio suprotan interesima stranke.⁶⁰ Njegove istočnjačke navike i karakter prožimali su se sa violentnim dinarskim nasleđem, pri čemu je prevagu odnosio stečeni, prepoznatljiv

⁵⁶ G. Krivokapić, *Radikalna stranka u Kraljevini SHS*, 200-202.

⁵⁷ *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927. godine (izradio Laza M. Kostić)*, Beograd 1928, 244-245; Reč, br. 1058, Beograd, 8. okt. 1927, str. 2; *Vreme*, br. 2057, 12. sept. 1927, 3; *Samouprava*, br. 207, 13. sept. 1927, 2; *Pravda*, br. 247, 12. sept. 1927, 4; br. 248, 13. sept. 1927, 3; br. 251, 16. sept. 1927, 1. – Šestorica neuspešnih bili su: S. Miletić, M. Trifkoviš, J. Radoniš, N. Nikiš, V. Janaković i J. Ćirković. Slaba uteha za Ćirkovića bila je i činjenica da u parlament nisu ušli još i V. Janjić, N. Simonović, G. Elezović, te njegov prijatelj R. Trifunović. Ćirkovićevo lista dobila je svega 3.780 glasova u okrugu, dok su u samom Bitolju za Ćirkovića glasala 664 birača.

⁵⁸ *Politika*, br. 7208, 25. maj 1928, 4. – Između ostalih u povorci su bili N. Uzunović, M. Trifković, B. Maksimović, S. Miletić, J. Jovanović, M. Ninčić, J. Radonić, R. Trifunović i dr.

⁵⁹ *Politika*, br. 7209, 26. maj 1928, 5.

⁶⁰ A. Jovanović, *Srpske škole i četnički pokret u Južnoj Srbiji pod Turcima (separat)*, Skoplje 1937, 273; Lj. Davidović, SBNS, LV red. sast. 11. okt. 1923, 1702-1703.

orijentalni hedonizam: imao je običaj da se sa ostalim saborcima u vreme letnjih vrućina karta i uz kafu izležava na obali Dragora; kao strastan pušač (uzgred, i dugogodišnji član Uprave Monopola duvana), ljubitelj hrane i pića - Ćirković je pored kafane *Solun* bio česti gost i bitoljskog hotela Beograd.⁶¹ Uspomene na zajednički boravak u kafani *Solun* otkrivaju njegovu snalažljivost i prisnost u komunikaciji sa Cincarima, Grecima i Turcima, kao i duhovitost kojom je rešavao komplikovane i napete situacije. Prema svedočenju šefa grčke polikarije dr Monaka, „Ćirko” se često žalio na glavobolju, ali mu to nije smetalo da bude beskrajno ciničan. Sačuvani stenogrami pokazuju da je u jugoslovenskom parlamentu bio glasan i elokventan - koristeći se delotvornim hiperbolama u skupštinskoj sali umeo je da skreće pažnju poslanika i resornih ministara na probleme koje bi procenio važnim. Njegova snalažljivost u usmenoj diskusiji reflektovala se i na novinsku polemiku: pored svojih izveštaja i skupštinskih govora, Ćirković je iza sebe ostavio i nekoliko novinskih članaka. U *Vardaru* je objavljivao rasprave o srpskim manastirima, Nikoli Pašiću i nacionalnom radu u Makedoniji, zbog čega je zasipan primedbama o „srbomanstvu”, dok je nekoliko tekstova publikovano u *Politici* i *štampi* pod pseudonimima „Nebojša” i „Dragorac”.⁶²

Imućnije bitoljsko društvo koje se okupljalo oko njega, smatralo ga je „nacionalnim neimarom”, „narodnom majkom i strašilom za sve neispravne poratne dizdare”, „odličnim sabesednikom i velikim kozerom”, „talentovanim organizatorom”. Neke Ćirkovićeve osobine ispoljavale su se u vanrednim okolnostima, kada se angažovao „grubo, bez milosti, bez mekoće i dvojenja”, dok je njegova hrabrost ilustrovana gotovo mit-skim slikama.⁶³ Smatran je Pašićevim đakom, ne samo zato što je instrukcije i sredstva dobijao direktno od Pašića, niti što je od njega naučio da „ćuti i krije stvari sve dok se ne svrše”, već i zbog svoje nepoverljivosti i skromnosti. Prema svedočenju Ćirkovićevih bliskih prijatelja Pašić mu je bio privržen „do kulta” i uvek je uzimao u obzir Jovanovo mišljenje. Bezgranično poverenje šefa stranke stekao je reputacijom koju je sam stvorio: poznavanjem jezika, mentaliteta i kulture muslimanskog sveta predstavljao je korisnu sponu između stranke i varoškog tursko-albanskog sveta. Činjenica da je u izvesnim momentima bio podložan iskušenjima, karakterističnim za činovnički aparat na jugu, pokazuje da je Jovan Ćirković, pored krupnih vršina, bio nosilac i svih mana Radikalne stranke.

⁶¹ A. Jovanović, *Vojvoda Savatije*, 132.

⁶² J. M. Ćirković, *Bugarasi i pilepski manastiri – Malo odgovora g. A. Čučulainu*, Skoplje 1912; *Politika*, br. 6215, 14. avg. 1925.

⁶³ *Politika*, br. 6215, 14. avg. 1925; *Samouprava*, br. 182, 14. avg. 1925, 1.